

Farkas Péter

A munka méltósága

A munka erkölcszteológiai és társadalomelméleti összefüggései

„Egy középkorban játszódó történet szerint egy vándor közeledett egy város felé. Hatalmas kőfejtőn keresztül vitt az útja. Rengetegen dolgoztak ott izzadtan, keserű, kőporral teli arccal. A vándor odament egyikükhöz és megkérdezte tőle: »Mit csinálsz?« Az mérgesen felelte: »Nem látod? Követ török.« A vándor továbbment, és egy másikat is megkérdezett: »Mit csinálsz?« Az ezt mondta: »Pénzt keresek, hogy eltartsam a családomat.« Végre a vándor meglátott egy embert, aki sugárzó arccal, szemmel láthatóan örömmel dolgozott. Őt is megkérdezte: »Mit csinálsz?« Az felegyenesedett és csillogó szemekkel ezt felelte: »Katedrálist építék.«”¹

A 21. század elején a munka újra az érdeklődés homlokterébe került. Többen hangoztatják: vissza kell térni a munka alapú termeléshez. Az érdeklődésnek több oka is lehet, így az is, hogy a munka jellege változott. A múlt század a nagyüzemi ipari és mezőgazdasági munka időszaka volt, amikor az emberek többsége *közösségben* végzte tevékenységét. A globalitás korában a munka elvesztette közösségi jellegét, *személytelessé* vált.

A munka megbecsüléséhez vezetett az is, hogy jelentősen megnőtt a munkanélküliség.² Számos fejlett országban vezetett ehhez, hogy a globális tőke olyan országokba helyezi át a termelést, ahol olcsó a munkaerő és a nyersanyag. A volt szocialista országokban pedig az ún. „kapun belüli munkanélküliséget” felváltotta a növekvő tényleges munkanélküliség.

„A munka nemesít” – hirdették a kommunisták. „A munka szabaddá tesz” – írták ki a náci koncentrációs táborok bejárata elé. Bár részben helyesek e jelszavak, csakhogy a félígazságot úgy állították be, mintha az a teljes igazság lenne. A munka van az emberért, nem pedig az ember a munkáért.³ A munka nem cél, hanem alkalmas eszköz lehet az emberhez méltó cél elérésére. A munka valójában tevékenység, és mivel emberi tevékenység, sőt szabad tett, ezért a munkával együtt jár a felelősség is.

Ahol a szabadság és felelősség kettőssége megjelenik, ott nem akármilyen tetről, hanem erkölcsi tetről, vagyis emberi cselekvésről beszélünk. A munkának tehát mindig erkölcsi színezete is van.

I. A munka fogalma

„Munkának nevezzük az ember mindama testi-fizikai és szellemi-ideális cselekvéseit és ténykedéseit, amelyek arra szolgálnak, hogy tárgyi-instrumentális úton biztosítsák fizikai létét és léte újratermelésének feltételeit.”⁴

A munka tehát egyrészt magát az emberi tevékenységet jelenti, amely által értéket hoz létre. Másrészt azt a tevékenységet is jelenti, amellyel az ember önmagát tartja fenn.

Tulajdonképpen mindkét felfogás a munka szűkített értelmezését adja. Amely felfogás a *munka személyes hasznát* tekinti kiindulópontnak, aszerint a munka egy hasznos, pénzkereső tevékenység, amelynek segítségével az ember eltartja önmagát és családját, és anyagi lehetőséget biztosít önmaga számára, hogy vágyait kielégítse.⁵ Sebezhető pontja e felfogásnak, hogy az így gondolkodó ember a közvetlen környezetét és a társadalmat eszközként tekinti egyéni céljai eléréséhez. A másik hibája e logikának, hogy a munkát csak az anyagi haszon szempontjából nézi, a szellemi és lelki szempontok háttérbe szorulnak.

A másik ilyen szűkített értelmezés a munkát a *társadalmi haszna* felől közelíti meg. E szerint a munka egy olyan tevékenység, amely a társadalom „működésének”, gazdagodásának alapvető feltétele. Ezen értelmezés szerint az embernek alá kell vetnie magát a társadalom érdekeinek, egyéni álmait nem keresztezhetik a „magasabb” közösségi érdeket. E felfogás antropológiai tévedése, hogy az embert eszköznek tekinti, ami pedig ellentmond az ember lényegének, amelyhez alapvetően hozzátartozik az alkotó szabadság.

Magunk részéről a komplexebb erkölcsi-oligiai megközelítést érezzük helyesnek. A II. Vatikáni zsinat a munka lényegét a következőképpen fogalmazza meg: „Az emberi tevékenység, miként az emberből indul ki, ugyanúgy az emberre irányul. Az ember ugyanis amikor dolgozik, nem csupán a tárgyakat és a társadalmat alakítja át, hanem önmagát is tökéletesíti. Sok mindent megtanul, képességeit fejleszti, kilép önmagából, sőt önmaga fölé emelkedik. E gyarapodás, ha helyesen értelmezzük, értéke- sebb, mint az összegyűjthető külső javak. Az ember értékét inkább az határozza meg, ki ő maga, mint az, amit birtokol. Ugyanígy mindaz, amit az emberek a nagyobb igazságosságért, a szélesebb körű test- vérségért, az emberibb társadalmi kapcsolatokért tesznek, többet ér, mint a technikai fejlődés, ugyanis az csak anyagot szolgáltathat az emberi fölemelke- déshez, egymagában azonban meg nem valósítja azt.

Ebből következően az emberi tevékenység alapszabálya ez: „Isten terve és akarata legyen össz- hangban az emberi nem igazi javával, s az embernek mint egyénnek és a társadalom tagjának tegye lehe- tővé teljes hivatásának szolgálatát és betöltését.”⁶

II. A munka ókori megítélése⁷

A kereszténység előtti korban nagyon változatos volt a munka megítélése. Homérosz műveiben maguk az istenek is dolgoznak (pl.: Hephaisztosz), a kirá- lyok és hősök is kinyújtják munkára kezüket, de azt is leírja, amikor a fejedelemasszony a cselédekkel női munkát végez. Hesziodosz arról ír, hogy nem a munka a szegénység, hanem a lustaság. A munka jólét- hez és tekintélyhez vezet. Drakón a munkakerülést a tisztelet megvonásával büntette, hasonlóan Szolón buzgó előmozdítója volt a kétkezi munkának.

Platón a munkakerülés lélekrontó hatásá- ról ír, a semmittevőknek az államban semmilyen teret nem akar adni, s vallja, hogy az erény a külső életszínvonalától független.⁸ De a lélek és a test összhangja szempontjából úgy látja, hogy *a kétkezi munka a lélek gyöngébb részét részesíti* előnyben, ezért a dolgozó emberben mintha a lélek szegénye lenne, és csorbul az erény is.

Arisztotelész ehhez hasonlóan úgy látja, hogy a művészet nélküli testi munka az alacso- nyabb rendűeknek való, s bár hasznót jelent a közösségnek, de ez lealacsonyítja a rabszolga szint- jére, ők azonban csak a testi erőből élnek, és ez az

erények gyakorlását lehetetlenné teszi.⁹ Arisztote- lész felfogásában a munka pusztán elkerülhetetlen szükségyszerűség: a munka célja a szabad polgári élet, a szabad idő, amint a háború célja is a béke.¹⁰

A görög világban *a munka az emberi tevé- kenységek legalsó fokát jelentette, és méltatlan volt a szabad emberhez*. A szabad polgárt nem ez, hanem a kalokagathia, azaz a szépség és erkölcsi jószág egy- ségének megvalósítására törekvés jellemezte.

Az ókori Rómában, ahol szabad parasztok alapozták meg az államot, magától értetődően a mun- kának volt értéke.¹¹ Marcus Aurelius ideálja szerint az ember, aki természete szerint tevékeny lényegű, a munkája által előmozdítja a világ harmóniáját. Az államjog ugyanakkor kizárta a hivatalokból azokat, akik bémunkát pénzért végeztek. Cicero ítélete tipi- kus a magasabb rétegekre vonatkozóan Rómában: *aki pénzért dolgozik, lealacsonyítja magát a rabszolgákhoz*.¹² Persze elkülöníti az orvost, építésszt, tanítót, rendes kereskedőt, ami méltó a szabadokhoz, de semmi esetre sem a földmunka, melyet egyenlőnek tartottak a rab- szolgamunkával. Az antik világban tehát hiányzott a munka szemléletében az erkölcsi mélység.

III. Munka az Ó- és Újszövetségben

Az ilyen miliőben fellépő kereszténység szintézise új volt.¹³ Egyrészt a bibliai alapok Istentől kapott hivatásnak tekintették a munkát, másrészt Krisztus megváltói művéhez kapcsolódott mindenki, aki felebarátját szerette a munkával is, illetve a ke- resztjét vitte a munkában is. Nem volt többé már „rabszolgának való munka” sem, hiszen a legala- csonyabbnak tűnő munkával, a legalacsonyabbnak tűnő embertárs is valójában Krisztust szolgálta.

A munkát a teológiai értelmezés a világ Istennek szenteléseként tartja számon.¹⁴ Ugyanis a munka Isten teremő hatalmának a szikrája az em- berben: uralkodói szolgálat, mivel az ember Isten képmása, azaz ő képviseli az Istent a világban. Isten az édenkertben azt parancsolta az embernek, hogy őrizze és művelje azt (Ter 2,15), tehát már a bűn elkövetése előtt a munka feladatát jelölte ki az ember számára. Szent Pál azt az ószövetségi gon- dolatot, hogy Isten áldása van az ember munkáján, még magasabbra emeli: minden munkában az Úrnak, azaz Krisztusnak szolgálunk (Kol 3,22–4,1; Ef 6,5–9), tehát az ember munkavégzésével is az Istennel fenntartott személyes kapcsolatot erősíti.

Megkülönböztetjük a munka természetes, közösségi és természetfölötti értékét.¹⁵

Természetes értéke az a biztos tapasztalat, hogy a henyelés sok bűnnek a kiindulópontja, tehát aki egyáltalán hajlandó dolgozni, az ezektől (léhaság, lustaság, lopás, stb.) eleve megóvjá magát. *Közösségi értéke* a munkának az, hogy minél fejlettebb szervezettségű egy társadalom, annál inkább egymás munkájára épül az emberi élet mindennapos világa (az ételmezés, a tanítás, a gyógyítás stb.: mindegyikben feltételezzük, hogy valaki lelkiismeretesen végzi el teendőit). A munka *természetfeletti értéke* pedig azzal áll összefüggésben, hogy mint mindent, ezt is meg kell tisztítania az embernek az önzéstől, hogy az üdvösség eszközévé váljon.

A keresztényeknek e tekintetben is *Jézus Krisztus az eszményképünk*, aki harmincéves koráig a *fizikai munka* világát tapasztalta meg, s ezután következett a *szellemi munka* értékvilága.

Az ószövetségben is megvolt a *szombat*, a pihenőnap. A Tízparancsolat először, s korábban egyedülálló módon írja elő a munkavégzés tilalmát. Eredetileg a szombat munkaszüneti nap volt: nem volt szabad sem dolgozni, sem embert, sem állatot dolgoztatni. A babiloni fogság után vált a szombat kultikus pihenőnappá, amikor az a szempont is hangsúlyt kapott, hogy ezt a napot Istennek kell szentelni. A keresztények Jézus feltámadásakor, azaz vasárnap tartják az ünnepet.

321-ig, Nagy Konstantin rendeletéig azonban nem volt lehetséges a keresztényeknek munkaszüneti napot is tartaniuk vasárnap, mert a Római Birodalomban minden tizedik nap volt a pihenés. Nagy Konstantin császár azonban a keresztény ünneplési és munkaritmust tette kötelezővé, s ettől fogva az egyház is kultikus pihenőnapként ünnepelheti a vasárnapot.

A keresztényeknek tehát munkájukat, pihenésüket és ünneplésüket is Istentől eredeztetettnek kell értelmezniük, s olyannak, hogy mindegyik tevékenység saját emberségük kibontakozását, valamint Isten dicsőségét egyaránt előmozdítsa, szolgálja.

Összefoglalólag elmondhatjuk, hogy a Szentírás üzenete szerint a munka nem az önmegvalósítás vagy a társadalmi gazdagodás „eszköze”, hanem az istenképiségből származó olyan alkotó tevékenység, amely az ember lényegéhez tartozik, amely által önmagát és a környezetét is gazdagabbá teheti.

IV. A munka értelmezése a történelem folyamán

Az egyes történelmi korokban a munkának mindig másik jellege került előtérbe. A *középkor szemléletében* nagyobb hangsúlyt kapott a munka egyéni és társadalmi *hasznossága*.¹⁶ Ez a felfogás a skolasztika szemléletmódjával magyarázható, amely szerint az ember szervesen beleilleszkedik a feudális társadalom rendjébe. Az ember a munka segítségével tudja biztosítani önmaga számára a továbbélést, de a munka szükséges ahhoz is, hogy segítséget tudjon adni másoknak. A munkát ilyen módon a jócselekedetek forrásának is tartották.

Az *újkorban* az ember és a társadalom kapcsolatáról vallott szemléletmód is megváltozott, aminek oka a feudális társadalom felbomlása volt. A merev földbirtokrendszerből és céhrendszerből kilépő polgár már nem a társadalmi rend részeként értelmezte önmagát, hanem átértékelte szabadságát és kreativitását. A munka *individuuális jellege* előtérbe került. Ezt a jelleget erősítette a protestáns teológia is, mely szerint a munka Isten parancsa, ezért *kötelesség* az ember számára. Max Weber így jellemzi Luthernek a munkáról mint hivatásról vallott újszerű felfogását: „...új volt mindenekelőtt a kötelességérzet megbecsülése a világi hivatáson belül, mint olyan legfőbb társadalomé, amelyet az erkölcsi tevékenység megkívánhat. Ez volt az, ami szükségszerűen maga után vont a mindennapi világi munka vallásos jellegét.”¹⁷ A protestáns teológia szerint: mivel a munka Isten parancsa, az nemcsak az emberi kibontakozás vagy a társadalmi fejlődés eszköze, hanem önmagában is érték. Értékét az Istennek való engedelmesség adja meg. Annak következtében, hogy a munkát elsősorban Isten és az ember kapcsolata szerint vizsgálták, annak a társadalomra való hatása háttérbe került.¹⁸

Az *iparosodás korában* a munka jellege megváltozott. A középkorban még az emberek jelentős része önellátó volt, vagyis saját maga számára készítette vagy termelte az élethez szükséges javakat.¹⁹ Ha valaki nem volt önellátó, akkor is egy olyan munkafolyamatot végzett, ami áttekinthető volt számára, és amelyben saját egyéni elképzeléseit meg tudta valósítani. Az iparosodás korában azonban a helyzet gyökeresen megváltozott. Az emberek az átfogó munkafolyamatok helyett *részfeladatokat* kezdtek végezni, amelyben a tevékenység néhány egyszerűbb mozdulatra

korlátozódott. A munka így elveszítette alkotó jellegét, egy folyamat részévé, „fogaskerekévé” vált. A munka megváltozását jelzi a tevékenységet kifejező szó átalakulása is. A „munka” szót lassan kiszorította a „foglalkozás”, amely eredetileg egy részfeladat elvégzését jelentette. Ez a szemléletmód megfelel Newton filozófiai felfogásának, mely szerint a világmindenség gépként fogható fel, amely alkotórészeinek egyike az ember. A részmunkát végző ember úgy érezhette, hogy az áttekinthetetlen mechanizmus mint hatalom jelenik meg felette, amely hatalomnak az eszközévé, kiszolgálójává lett. Ez a hatalom pedig a tőke.

Az iparosodás magával hozta, hogy a részmunkát végző ember lassan a mesterségesen felpörgött gazdasági rendszer fogyasztójává vált. Ezt a helyzetet a bővített újratermelés eszméje hozta magával, ami azt jelenti, hogy a profitot csak a nagy mennyiségben gyártott olcsó termékkel lehet biztosítani. A termelő ezért állandóan arra ösztönzi az embert, hogy fogyasszon. A fogyasztó ennek, a reklámok által gerjesztett kényszernek engedve állandóan újat vásárol, a régit pedig eldobja.²⁰ A kreatív munkától eltávolodó és fogyasztóvá váló ember sok veszélynek van kitéve. Az egyik veszély az, hogy a reklámok özőnében nem mindig tudja helyesen felmérni azt, hogy valójában mire van szüksége, a másik – hosszú távú – veszélyt az energiakincsek kiapadása és a környezetszennyezés növekvő mértéke jelenti.²¹

Az előbb vázolt rövid korrajz jelzi, hogy napjainkban a társadalomtudományok a munkát nem az emberi kötelesség vagy a hasznosság oldaláról közelítik meg, hanem felhívják a figyelmet arra, hogy a munkát egy olyan társadalmi jelenségnek kell tekinteni, amelynél a termelékenység és a haszon mellett az ember méltósága, alapvető jogai is szerepet kell, hogy kapjanak. Röviden: a munka antropológiai és szociális jellemzői előtérbe kerültek. A társadalom azt várja az egyház társadalmi tanításától is, hogy ezekkel a kérdésekkel foglalkozzon, és a problémákra az evangélium fényénél választ adjon.

V. A munka az egyház társadalmi tanításában

XIII. Leó pápa *Rerum novarum* kezdetű első szociális enciklikája a 19. századi munkásság helyzetét vizsgálta, és ezen belül foglalkozott magával a munkával is.²² Az enciklika a teremtéstörténet-

ből kiindulva megállapította, hogy a munka az istenképesség jele, amelynek jellemzője az alkotó tevékenység, a fáradtságos munka pedig a bűn következménye.²³ Amikor az ember dolgozik, a munkában mintegy tulajdon „személyiségének bélyegét” nyomja az anyagra, ennek következtében joga van arra, hogy a megmunkált anyag a sajátja legyen.²⁴

A *Rerum novarum*ot követő szociális enciklikák és társadalmi témájú egyházi dokumentumok mind foglalkoztak a kérdéssel. A II. Vatikáni zsinat lelkipásztori konstitúciója kiemeli, hogy az ember „Isten munkatársaként” tökéletesíti a teremtést. Sőt meggyőződésünk, hogy az ember Istennek felajánlott munkájával belekapcsolódik Jézus Krisztus megváltási művébe.”²⁵

A munka teológiai elemzése szempontjából kiemelkedik II. János Pál pápa *Laborem exercens* kezdetű enciklikája, amely már nem annyira a munkásság helyzetével, hanem a „munka teológiájával” foglalkozik.²⁶ A körlevél rámutat arra, hogy a szélsőségesen „gazdaságelvű” és „anyagelvű” gondolkodásmód következtében létrejöhet egy olyan helytelen felfogás, amely szerint a munka a tőke eszköze. A mélyebb teológiai elemzés szerint azonban a tőke, amely az „emberi munka történeti örökségének gyümölcse”, és egy „óriási és hatalmas eszköztár”, nem tekintheti eszközként magát az emberi munkát, hiszen a tőkét a munka hozza létre.²⁷ *A munka elsődleges a tőkével szemben.* Erre a következtetésre kell jutnunk, ha a kettő kapcsolatot nem történeti szempontból, hanem a munkát végző személy oldaláról, annak célkitűzése szerint nézzük. Az ember azért végzi a munkáját, hogy ellássa anyagi szükségleteit, és hogy a munka közben kibontakoztassa önmagát. Ebből a perszonális szempontból a munka a termelési folyamat létrehozó oka, a tőke pedig csak ennek a folyamatnak az eszköze.²⁸ Nagyon fontos eszköz, mert segíti a munka hatékonyságát, és megkönnyíti a végzését – de csak eszköz.

Az enciklika felhívja a figyelmet arra a sokszor tapasztalható jelenségre, hogy az ember nemcsak a tőkének, hanem saját munkaeszközeinek, a „technikának” is az eszközévé válhat. Ennek elkerülése érdekében újra idézi a teremtéstörténetet, amely szerint az istenképiséget hordozó ember méltósága nem engedheti meg, hogy az általa létrehozott technika szolgálja legyen. *Az embernek elsődlegessége van a munkával (technikával) szemben.* „A munka szolgálja az embert, és nem az ember

a munkát.²⁹ A pápai irat felhívásának nemcsak a termelő munka viszonylatában, hanem az élet más területén is nagy jelentősége van.³⁰ Sokak számára úgy tűnhet, mintha a technika az ember fölé kerekedett volna. A bonyolult technikai rendszereket látva valóban az embernek olyan érzése támadhat, mintha egy gépekkel vezérelt világ része lenne. Nem szabad azonban elfeledkezni arról, hogy a technika az ember alkotása, az ember működteti, és célja is csak az lehet, hogy az egyes ember és az emberiség javát szolgálja. Ennek az alapelvnek az egyik következménye az, hogy a technikát sohasem szabad embertelen, pusztító célokra használni.

Az egyház tanítása rögzíti a vele ellentétes nézetekről is véleményét: „Az Egyház szociális tanításával ellenkezik azok a gazdasági és társadalmi rendszerek, melyek fölálldozzák a személyek alapvető jogait, vagy a profitot tekintik kizárólagos törvényüknek és végső céljuknak. Ezért az Egyház elutasítja a modern időkben a 'kommunizmus' vagy a 'szocializmus' ateista és totalitárius formáihoz kapcsolódó ideológiákat. Továbbá elutasítja a 'kapitalizmus' gyakorlatában az individualizmust és a piac törvényének az emberi munkával szembeni abszolút elsőbbségét.”³¹

Összefoglalásként idézzük a Gaudium et spes konstitúció gondolatát kibővítő II. János Pál pápai tanítást: „Az emberi tevékenység kiindulópontja is, de célja is az ember. Ő ugyanis amikor dolgozik, nemcsak a tárgyakat és a társadalmakat alakítja át, hanem saját magát is tökéletesíti: sok mindent megtanul, kifejleszti képességeit, kilép önmagából, sőt önmaga fölé emelkedik. Ez a gyarapodás, ha jól megfontoljuk, sokkal nagyobb érték, mint a maga köré felhalmozódó vagyon. Ennek következtében az emberi tevékenység alapszabálya az, hogy – Isten tervéhez és akaratához igazodva – legyen összhangban az emberiség valódi érdekével, és tegye lehetővé az ember mint egyed s mint a társadalom tagja számára hivatásának szolgálatát és betöltését. (...) Az ember többet ér attól, aki, mint amiye van. Ehhez hasonlóan mindaz, amit az emberek azért tesznek, hogy nagyobb igazságosság, szélesebb körű testvériség, s a társadalmi kapcsolatokban emberségesebb rend valósuljon meg, értékesebb, mint a technika terén történő fejlődés. A technikai haladás ugyanis csak az anyagi alapot adhatja meg az ember felemelkedéséhez, magától azonban semmiképpen nem tudja azt megvalósítani is.”³²

VI. A munka társadalomelméleti dimenziói

Ha a gazdasági jellegű emberi cselekvések rendelkezéshez igazodó tevékenységek, akkor – Weber nyomán – munkáról van szó.

A munka általánosságban véve gazdasági tevékenységet jelent. Legfontosabb dimenziói: a semleges, a társadalmi és a személyes dimenzió. E dimenziók figyelembevételével a munka jelentheti:

1. a létfenntartás, megélhetés biztosítását – semleges dimenzió, vagy
2. azt a tényt, hogy a munkának mindig társadalmi vonatkozása van, amely az együttműködés, a munkamegosztás, a cseretevékenység, másakra irányultság formájában áll fenn – társadalmi dimenzió, és
3. azt, hogy a személy képességeinek és készségeinek, tudatának és identitásának fejlődése érdekében megy végbe – perszonális dimenzió.³³

A munkaszociológia nem annyira a munka ontológiai jelentésével foglalkozik, mint inkább - társadalmi kapcsolatokkal, amelyek keretében a munka végbemegy, - a társadalmi struktúrákkal, amelyekre a munkaviszonyok alapozódnak, és - a munka, illetve meghatározott munkatevékenységek társadalmi és kulturális értékelése, jelentése iránt érdeklődik.³⁴

A szociológiai munkafogalom a munkát társadalmi feltételein és kulturális vonatkozásain keresztül meghatározva definiálja. A munkát általában az emberek, magatartásuk és cselekvésük közötti viszonyként (kapcsolatként) fogja fel, amely nyomán az ember mások számára valamilyen értéket állít elő.

A munka különböző jellemzőkkel rendelkezik.³⁵ Legtipikusabb példa a fizikai és szellemi munka elkülönítése. A szociológia azonban egyéb szempontok szerint is tipizálja a munkát. A munka *jellege* szerinti tipizálás során megkülönböztetjük például

- az *absztrakt* munkát, amely a munka elvont jellegrére utal (a munka-tőke közötti harc);
- az *élőmunkát*, amely az ember munkavégzésére, teljesítményére vonatkozik (szemben a gépi munkával);
- az *informális* munkát, amelynek jelentése rendkívül heterogén (például jelentheti a magánháztartásban végzett munkát, a „fekete” munkát, a

menekültek illegális foglalkoztatását, az informális szektorban végzett munkát);

- a *produktív* munkát, vagyis a mezőgazdasági, ipari stb. termelőtevékenységet;

- az *improduktív* munkát, azaz a nem-termelői foglalkozások (irodai, igazgatói, vezetői stb. munkakör) keretében végzett munkát;

- s végül a *társadalmi* munkát, amelynek kettős jelentése van: az egyik az önként, lényegében javadalmazás nélkül végzett munka (például önkéntes felajánlások, kaláka, stb.) fogalmának felel meg, a másik jelentése a munka társadalmi beágyazottságára, illetve a munka és a társadalom közötti kapcsolatra utal.

A fenti tipológia ideológiai jellegű munkafelfogást tükröz, ami meghaladott.

A munkamegosztással foglalkozó szociológiai irodalomban a munka *alakváltozásaira* helyeződik inkább a hangsúly. A munka alakváltozásai a munkavégzés és foglalkoztatás formája szerint mutathatók ki legjobban. A *munkavégzés és foglalkoztatás formája* szerint tipikus és atipikus munkavégzési formákat különböztetünk meg.

Tipikus munkavégzési forma a munkaviszony, ami elsődlegesen az ipari társadalomra volt jellemző. A technikai-technológiai fejlődéssel, főleg a munka világának bonyolultabbá válásával a hagyományos (tipikus) munka fogalma elbizonytalanodott, új munkavégzési és foglalkoztatási formák jelentek

meg, amelyeket *atipikus* jelzővel szoktak jelölni.

Ilyen atipikus munkavégzési és foglalkoztatási formának minősül a megbízási jogviszony, a bedolgozói, a segítő családi jogviszony keretében végzett munka, a távmunka, a részfoglalkoztatás.

Harmadik tipizálási mód a munka különböző formái szerint egyrészt a munkafolyamat irányítása, másrészt a munka csökkenő díjazása figyelembevételével megkülönbözteti a munkapiaci munkát, az informális szektorban végzett munkát, a háztartási munkát és az önkéntes munkát. A munkapiaci munka négy változatát különítik el: az általános értelemben vett munkát, a vállalkozást, a szakmunkát és a szellemi foglalkozásúakét. A munkapiac belenyúlik az informális szektorba, ahol a barter, a vállalkozás és a nem piaci kapcsolatok jóval nagyobb szerepet játszanak a munka szervezetében. A háztartási munka a háztartás által a háztartás tagjainak fogyasztására szánt termékek előállítását foglalja magában. S végül az önkéntes munka a nem szerződéses, családi vagy baráti lekötelezettségeket fogja át.³⁶

Max Weber definíciója szerint foglalkozásnak nevezzük egy személy teljesítményeinek (tevékenységeinek) specifikációját, specializálódását és a specializált tevékenységeinek (teljesítményeinek) azt a kombinációját, amelynek alapján folyamatos ellátásának és keresetszerzésének lehetősége biztosított.



A weberi definícióhoz képest a munka, a tevékenység komplexitásának növekedésével, fogalmának megváltozásával módosul a foglalkozás fogalma is, napjainkban tevékenységek, feladatok, készségek és jártasságok komplexumát jelenti, ami a munka szervezeti formájaként, valamint absztrakt képességek, kompetenciák vagy munkaerő-minták „specializált, állandósult és intézményesült rögzített” funkciójaként határozható meg.³⁷

A foglalkozás tehát egyre inkább „spiritualizálja” a munkát, amikor nemcsak a hagyományos „állásbetöltésként”, hanem a képességek, jártasságok megnyilvánulási formájaként értelmezzük.

A szociológiában nagyon sokáig a munkamegosztást egyszerűen a munkafolyamat szétbontásaként értelmezték. Ennek nyomán beszéltek intenzív és extenzív munkamegosztásról.³⁸ Intenzív munkamegosztáson a termelékenység, a hatékonyság növelése, vagyis a termelőmunka gazdasági növekedést s végső soron jólétet teremtő kapacitása, míg extenzív munkamegosztáson egész intézmények és folyamatok specializálódása és interdependenciája értendő.

Emile Durkheim óta a *munkamegosztás* a társadalmi rendszerek (jog, gazdaság, politika, közigazgatás) strukturális differenciálódásaként, a társadalom rendjének problémájaként értelmezendő. A munkafolyamat során foglalkozási csoportok különülnek el egymástól, de nem szegmentárisan (vagyis nem mint szerkezetileg azonos vagy hasonló cselekvési egységek differenciálódásának folyamataként), hanem funkcionálisan, „mivel nem hasonló és homogén szegmensek ismétlődéséből áll össze a társadalom berendezkedése, hanem különböző szerek olyan rendszeréből, amelyben mindegyiknek különös szerepe van.”³⁹ Vagyis a társadalmi munkamegosztás nem valamely gyár termelésének racionalizálását vagy szerkezetét, hanem a társadalmi rend (rendszer) strukturális differenciálódását jelenti.

Megkülönböztetnek társadalmi, gazdasági és technikai munkamegosztást. A *társadalmi* munkamegosztás következtében emberek, közösségek (csoportok), termelési szektorok különülnek el egymástól, ugyanakkor kölcsönös függőségek fennmaradnak: a társadalmi munkamegosztás során a foglalkozások, az egyes szerepek differenciálódása és specifikációja megy végbe.

A *gazdasági* munkamegosztás a gazdaság különböző szektorai között, foglalkozások között vagy egyéni tevékenységek között végbemenő feladatok megosztását foglalja magában.⁴⁰ Az a

specializálódási folyamat, amelyben az egyes tevékenységek a legproduktívabban fejtik ki hatásukat. Mindenki arra szakosodik, amiben komparatív előnyt tud felmutatni. Gazdasági munkamegosztás a társadalmi termelőerők fejlesztése és a hatékonyság növelése érdekében történik.

Ettől csak szerkezetileg tér el a *technikai* munkamegosztás. Technikai munkamegosztás a technikai vívmányok nyomán vagy a technikai vívmányokkal adekvát gazdasági racionalitásnak megfelelően a munkák, munkafolyamatok funkcionális megosztását jelenti. A technikai munkamegosztásra legjobb példa, amikor a technikai fejlődés eredményeként egy üzemen belül az egyes munkafázisok, munkafolyamatok elkülönülnek, s ez a gyártás, termelés folyamatában, a munka racionális megszervezésében, a szervezeti formákban, a dolgozó, a munkás autonómiájában fejeződik ki.

Irányát tekintve pedig belföldi és nemzetközi munkamegosztásról beszélhetünk.

VII. A munkásság helyzete

Az ipari forradalmat megelőző idők Európájában a munka kikényszerítésének két alapvető formája létezett, a nyílt, hatalmi erőszak, melynek ideális típusa a rabszolgamunka, illetve a rejtett, közösségi kényszer, melyet Weber patriarchális autoritáson alapuló munkaszervezetnek nevez.⁴¹ (Ilyen például a családon, de a család mintájára szerveződő céhen belüli munka is). Mindkettő esetben az engedelmesség mélyen beágyazódott a kultúrába, az azt megtagadó „nem csupán a »munkáltató«, a földesúr, céhmester, családfő, hanem az egész érvényes világrend ellen támadt” (rögzíti Kuczai T.).

A 16. századtól kezdődően azonban az engedelmisség kikényszerítését segítő kultúra kezdett erodálódni, a nagy társadalmi változások során pedig tömegek kerültek ki hagyományos közösségeikből. Emellett magának a gyáripari termelési formának a megjelenése is új munkaszervezési problémákat vetett fel: a gyárakban több száz embert kellett úgy felügyelni, hogy munkájuk eredménye a kialakuló piacon versenyképes legyen. E folyamatok miatt újabb munkára kényszerítő és fegyelmezési módok kialakítására volt szükség. A munkáltatók persze mindig leleményesek voltak e téren: a gyáripar kialakulásának korában bevett gyakorlat volt például, hogy egész családokat alkal-

maztak, és a családfő mintegy művezetőként felelt a családtagok engedelmisségéért.

A kultúra az ipari forradalom után is óriási szerepet játszott a munka kikényszerítésében.⁴² Technikái azonban jóval személytelenebbé váltak: egyre kevésbé voltak köthetők a hatalom gyakorlóinak egy konkrét csoportjához. Ahhoz, hogy a személytelen és nyílt erőszak nélküli hatalmi technikák működni tudjanak, két alapvető „civilizációs vívmány” kultúrába való beépülésére volt szükség. Az egyik az óraidő szerint szervezett élet természetessé, mindennaposá válása, a másik pedig az a tény, hogy a munkavállalók konkrét életkörülményeiktől függetlenül elégedetlenek keresetükkel – ez a mentalitás korántsem jellemezte az ipari forradalom előtti idők munkásait.

A 20. századi munkakikényszerítő módszerek fő jellemzője, az engedelmisség helyett a hatékonyság vált fő céllá. Foucault a hatalom mikrofizikája fogalmával írta le azokat az egyszerre hatalmi és hatékonysági megfontolásokat, melyek az iskolák, börtönök, gyárak munkavégzési szabályait alakították. Azonban a huszadik századi hatékonyság világában Foucault jól ismert börtön/gyár analógiája többé már nem adekvát, hiszen a profitorientált vezetés szemében az engedelmisség nem önérték – amennyiben túlságosan drágának bizonyul, nem is ragaszkodnak hozzá.

A legnagyobb hajtóerőnek azonban a fogyasztás vágya bizonyult a munka kikényszerítésének történetében.⁴³ Ehhez az kellett, hogy a munkavállalók számára életpályájuk tervezhetővé váljon: a foglalkoztatási biztonság szükséges előfeltétele annak, hogy az emberek ne csak a pillanatnyi jövedelemmel, hanem a távolabbi kilátásokkal számolva rendezzék be életüket. A 20. század közepétől a fejlett országokban élő munkaviszonnyal rendelkezők bízhattak abban, hogy szorgalmas munkával hozzá tudnak jutni az áhított fogyasztási javakhoz. A munka – legyen bármilyen sivár vagy lélekölő – a szükséges ár, amit azért kell fizetniük, hogy szabadidejükben az egyre inkább identitásukat is meghatározó fogyasztási tevékenységekben kiteljesedhessenek. (Persze a munkában való kiteljesedés öröme korábban is a társadalom csekélyke részének adatott meg.)

A politikai rendszerváltozást követő gazdasági rendszerváltás igen eltérően érintette a munkásság különböző rétegeit. Tény azonban, hogy a gazdasági rendszerváltást jelentő eredeti tőke- és jövedelemát-csoportosítás kárvallottjai sorában a munkásság több-

sége az egészen deprivált, szegény, a munkaerőpiacról véglegesen kiszorult rétegek után legalábbis a második helyet foglalja el.⁴⁴ Sőt, a két társadalmi csoportnak határozottan kimutatható a közös halmaza.

Munkások azok, akik munkaerejük áruba bocsájtásából élnek és/de ezen belül sem „irányítástechnikai”, sem más szellemi szempontból nem töltenek be vezető pozíciót.⁴⁵ Ez a meghatározás tehát kéttényezős: egyfelől a tőke-munka viszonyban, másfelől a munkamegosztásban elfoglalt helyet tekinti az adott társadalmi réteg(ek) megkülönböztetése alapjának.

A munkásság körében a rendszerváltozást követően egy átstrukturálódási folyamat eredményeként további nagyarányú differenciálódás ment (meg) végbe. A felhalmozódott hagyományos, nehézipari ágazatok munkássága az alsó társadalmi rétegbe süllyedve deklarálódott (tartósan munkanélküli lett, és/vagy igen kevésbé megfizetett vagy alkalmi munkából kénytelen élni.) A versenyképes iparágakban, valamint a piacon felfelé ívelő szolgáltatási ágakban dolgozók pedig, ha nem növelhetik is jelentősen jövedelmeiket és társadalmi státusukat, de legalábbis képesek megkapaszkodni. A második csoport csak kisebb részben, a munkásságnak ezen többnyire új szektorba való áramlásával, sokkal inkább új, fiatal munkásrétegek belépésével alakult ki. Sok közöttük a diplomás vagy magas szakképzettségű, aki képesítésénél alacsonyabb tudást igénylő munkakörben kénytelen dolgozni.

VIII. A munkanélküliség

Korunk egyik legnagyobb társadalmi problémája a munkanélküliség. A munkanélküliség *elsősorban magára a munkanélküli nézve* jelent súlyos anyagi és morális terhet, amit

- a jövedelemkiesés és az ezzel járó létfenntartási problémák okoznak, valamint
- a feleslegesség érzése, a frusztráció okoz.

Pusztán *gazdasági szempontból* a munkanélküliség esetén⁴⁶

- a termelési tényezők kihasználatlanok (a gazdaság a termelési lehetőségei határa alatt működik!), a potenciálisan előállítható javak egy részét nem állítják elő,
- a munkanélküli jövedelem kiesése miatt csökken a kereslet, ez pedig újabb elbocsájtásokhoz vezethet,
- a munkanélküliek eltartása nagy anyagi meg-

terhelést jelent a társadalom számára. (Ne feledjük: a segélyek folyósítása nem pusztán a társadalmi szolidaritás megnyilvánulása, hanem mérsékeli a munkanélküliek keresletcsökkenését, és így gátat vet a munkanélküliség további növekedésének is).

Tágabban értelmezett *társadalmi-politikai szempontból* a magas munkanélküliség veszélyezteti a társadalmi és politikai stabilitást, társadalmi feszültséget vált ki. A munkanélküli frusztráltságában hajlamos lehet a szélsőséges politikai irányzatokhoz való csatlakozásra, utcai megmozdulásokra. Az ilyen következmények elkerülését nem csupán a munkanélküliség csökkentése, hanem a méltányos munkanélküli ellátás is szolgálja.

Munkanélkülinek minősül minden olyan, foglalkoztatáspolitikai szempontból – a munkanélküli ellátás kivételével – rendszeres szociális, pénzbeli ellátásban nem részesülő, illetőleg törvény szerint ellátottnak nem minősülő, de gazdaságilag aktívnak tekinthető (munkaképes korú) személy, aki

- nincs alkalmazásban,
- keresőfoglalkozást nem folytat és/vagy
- új munkahelyre készül, illetve
- az adott reálbér mellett nem tud munkát találni.⁴⁷

Egy más megközelítésben „*a munkanélküli olyan bér munkás, aki szándéka ellenére nem dolgozhat, és ezért nem jut munkabérhez.*”⁴⁸

A munkaerő-piaci pozíció gyengesége sokféle formában nyilvánulhat meg:

- alacsony emberi tőke formájában, ami az iskolázottság alacsony voltát, a szakképzettség „rossz” értékesíthetőségét, a munkaerő-piaci ismeretek hiányosságát jelentheti;
- diszkrimináltság formájában, ami irányulhat faj, korcsoport, nem, de bármilyen más emberi jellemző ellen is (pl. állampolgárság, nem helybeliség-ingázás);
- helyi munkaerő-piaci hátrány formájában, amennyiben a helyi munkaerőpiac az egyes csoportok számára eltérő hátrányokat jelenthet;
- de jelentheti a munkaerő-piaci kapcsolat-rendszerekből való kizártságot is (pl. új belépők, illetve nem helybeliek).⁴⁹

Vegyük észre, hogy egyrészt a fenti hátrányok nem függetlenek egymástól, másrészt, hogy ezek alapvetően nem a munkaerőpiacnak, hanem általánosabb társadalmi folyamatnak termékei.

Hogyan hat a munkanélküliség a társadalmi helyzetre? A kérdéskör szociálpszichológus kutatója,

M. Jahoda (1991) szerint a munkanélküliség okozta problémák az anyagiakon túlmutatnak. Elemzésének központi eleme annak feltételezése, hogy a munkahely nem csupán a megélhetés miatt fontos a munkavállaló számára, hanem egyszersmind a jó pszichikai állapot biztosítója is. Ennek oka, hogy munkacentrikus világban élünk, amelyben a munkahely köré szerveződik sok olyan intézmény és tevékenység, amelynek elvesztése a pszichikai közérzetet veszélyezteti. Így *a munkahely nagy szerepet játszik a társadalmi kapcsolatok alakulásában, a társadalmi státusz meghatározásában, a mindennapok időstruktúrájának alakulásában és a mindennapi tevékenységek szerveződésében, valamint a társadalomban, mint kollektív egészbe való beletartozás kifejezésében.* Márpedig a fenti öt metszetből „kikerülni” nem jelent mást, mint pszichikailag kiszorulni a társadalom „normális” részéből, másként: marginalizálódni.⁵⁰

*Az emberek a bizonytalanságot különböző módon élik meg.*⁵¹ A munkanélküliség – a személyes identitás szempontjából – valószínű, hogy a férfiakat érinti legérzékenyebben. Úgy érezhetik, hogy nem tudják betölteni a családfenntartó és a gyermek előtti „példakép” szerepét. Emellett a munkahely elvesztésével kevesebb a lehetőségük az „aktivitási szint” fenntartására és a hétköznapi emberi kapcsolatok kialakítására vagy fenntartására. A nőket szintén érzékenyen érinti a munkahely elvesztése, azonban a nők identitásukat nemcsak a munka(hely) mentén élik meg, számukra a család, a gyermeknevelés, s női mivoltuk is fontos tényező. (Természetesen az egy szülő családban az édesanyák helyzete különösen nehéz.) A szülők munkanélkülivé válása a gyermekeket is érzékenyen érintheti. Nemcsak azért, mert anyagilag hátrányos helyzetbe kerülnek, hanem azért is, mert a munkanélküliségből fakadó otthoni feszültség rájuk is hatással lehet. Sajnos jelentős azoknak a gyermekeknek a száma, akik úgy növekednek fel, hogy még soha nem látták a szüleiket dolgozni. A munkanélküli emberek lelkiállapotát egy folyamattal lehet jellemezni, amely során az ember lelkileg mélypontra kerülhet. Emberi segítség híján az embernek a hitéből kell erőt merítenie, és vállalni kell az újrakezdés kockázatát.

A munkanélküliek esetében tapasztalhatóak azok a negatív szociálpszichológiai következmények, amelyeket a harmincas évek marienthali tapasztalatait összegezve Jahoda leírt:⁵²

- az idő érzékelésének zavara,
- a társadalmi kapcsolatok drasztikus leszűkülése,

- a kollektív tevékenységekben való részvételtől való tartózkodás,
- a társadalmi státusz megrendülése, és ennek következtében az identitás elbizonytalanodása, és
- a rendszeres tevékenység hiánya.

A környezetnek a munkanélküliekkel szembeni attitűdjé korrelál a munkanélküliek jellemzőivel: mint ahogy ők maguk, úgy környezetük is jobban tolerálja a nők, a pályakezdők, a vidékiek és a megelőző időben is rendszertelenül dolgozók (azaz a bér munkához csak részlegesen kötődők) munkanélküliségét, mint a középkorú, nagy munkaerő-piaci múlttal rendelkező, szakképzett, városi férfiakét.⁵³ Számukra a veszteségek elviselése különösen nehéz, az átállás egy másfajta munkakultúrára lassú és viszontagságos.

Bánfalvyék kutatásai szerint ahol és amikor a munkanélküliségi ráta és a tartós munkanélküliek aránya is magas, ott a munkanélküliek munkaerő-piaci szempontból vett átlagos kvalitatív jellemzői jobbak, s a környezet attitűdjé velük szemben pozitívabb.⁵⁴ A kvalitás indikátorai (munkaerő-piaci múlt, iskolázottság, szakképzettség, egészségi állapot) a valódi bér munkás jellemzői is. A környezet attitűdvonásai tehát korrelálnak a valódi munkanélküliek jellemzőivel is. Minél inkább vannak jelen a munkanélküliek között a valódi munkanélküliek, annál pozitívabb a környezet attitűdjé a munkanélküliekkel és (általában, de nem mindig), annál negatívabb a munkanélküliséggel szemben.

Az ellátási rendszer munkájában az egyes munkanélküli-csoportokhoz (pályakezdő nők stb.) illeszkedő specifikus, differenciált ellátásra van szükség, hiszen problémáik gyökere és jellege eltérő.

Összegzés

Írásunkban szerettük volna röviden bemutatni a munka erkölcszociológiai és társadalomelméleti összefüggéseit. Munkánk azonban csak néhány aspektusára térhetett ki az igen gazdag témakörnek. A cél elsősorban a *munka erkölcsi értékének* bemutatása volt. De mivel a munkavégzés elválaszthatatlan a társadalomtól, így elsősorban a munkával kapcsolatos társadalmi igazságosságra mutattunk rá. Hangsúlyozni kívántuk az ember elsőségét, főleg azt, hogy a munka nem áru, így a piaci hagyományos törvényszerűségei sem, vagy csak jelentős korlátozásokkal érvényesek rá. Mindazonáltal nem szabad

megfeledkezni arról, hogy a munka nem életcél, hanem csak a tevékenység privilegizált eszköz-fóruma, vagyis az emberi személy értéke nem teljesítménytől és munkájától függ: a gazdaság az embertől indul ki és hozzá is kell, hogy visszavezessen.⁵⁵

A perszonalista szemléletű erkölcszociológia jobban hangsúlyozza a munkának mint emberi cselekvésnek a személyes jellegét és a közösségi vonatkozásait. A személyes jelleg a munka személyt gazdagító, alkotó tevékenységében, a közösségi jellege a másokkal való szolidaritásban mutatkozik meg.

Irodalom

Anzenbacher, Arno: Keresztény társadalometika. SZIT, 2001.

Arisztotelész: Politika. Gondolat Kiadó, 1994.

Balogh Gábor-Kovács Martin: A gazdaság társadalmi dimenziói. Osiris Kiadó, 2001.

Bánfalvy Csaba: A munkanélküliségről. Wesley Könyvek, 2002.

Bánfalvy Csaba: A munkanélküliség szociálpszichológiája. Akadémiai Kiadó. PSZI-könyvek, 2003.

XVI. Benedek pápa: A Katolikus Egyház Katekizmusának Komentárja. SZIT, 2007.

Beran Ferenc: Munka és munkanélküliség. In: Erkölcszociológiai tanulmányok II. Jel Kiadó, Budapest. 2003.

Beran Ferenc: A munka értelmezése a kazuisztikában. In: Tarjányi Zoltán (szerk.): Erkölcszociológiai tanulmányok 13 – A munka. Jel Kiadó, 2012.

Bolberitz Pál: Relatív és abszolút. Válogatott teológiai és filozófiai írások. Éghajlat Kiadó, Budapest. 2011.

Bourdieu, Pierre: A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése. General Press 2. kiadás. 2008.

Braudel, Ferdinand: Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus, XV–XVIII. század. A mindennapi élet struktúrái. Gondolat Kiadó, 1985.

Bücher, Karl: A munkamegosztás típusai. In: Lengyel György-Szántó Zoltán (szerk.): A gazdasági élet szociológiája. Corvinus Egyetem, „Digitális tananyag fejlesztése a Szociológia Mesterképzéshez. 2005.

Castel, Robert: A szociális kérdés alakváltozásai. A bér munka krónikája. Max Weber Alapítvány. 1998.

Cicero: Az állam. Akadémiai Kiadó, 2007.

- Durkheim, Emile: A társadalmi tények magyarázatához. Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1978.
Az Egyház társadalmi tanításának kompendiuma. SZIT kézikönyvek 12. SZIT, 2007.
- Ferge Zsuzsa: Fejezetek a szegénypolitika történetéből. Magvető Kiadó, 1986.
- Foucault, Michel: Felügyelet és büntetés. Gondolat Kiadó, 1990
- Gaudium et spes kezdetű lelkipásztori konstitúció. II. Vatikáni zsinat tanítása (Cserháti József-Fábián Árpád szerk.). SZIT, 1975.
- Gruber László: In memoriam Boldog II. János Pál: 30 éves a Laborem exercens enciklika. In: Tarjányi Zoltán (szerk.): Erkölcsteológiai tanulmányok. 13 – A munka. Jel Kiadó, 2012.
- Hárs Ágnes: Munkaerőpiaci válságok, változások, válaszok. In: Kolosi Tamás-Tóth István György (szerk.): Társadalmi riport 2012. TÁRKI
- Jahoda, Marie: Employment and unemployment, a social-psychological analysis. Cambridge University Press, 1982.
- Jahoda, Marie: Foglalkoztatás és munkanélküliség az 1980-as években. Szociológiai Figyelő 1991/1. sz.
- Jahoda, Marie-Lazarsfeld, Paul-Zeisel, Hans: Marienthal. Új Mandátum Kiadó, 1999.
- II. János Pál pápa: Laborem exercens. SZIT, 1981.
- II. János Pál pápa: A Katolikus Egyház Katekizmusa. SZIT, 1994.
- Kolosi Tamás-Róbert Péter: A magyar társadalom szerkezeti átalakulásának és mobilitásának fő folyamatai a rendszerváltás óta. In: Társadalmi riport 2004.
- Kovács Imre (szerk.): Társadalmi metszetek. Napvilág Kiadó, 2006.
- Kuczi Tibor: Munkásprés. A munka kikényszerítésének története az ipari forradalomtól napjainkig. L'Harmattan Kiadó, 2011.
- Lash, Christopher: Az önimádat társadalma. Európa Kiadó, 1984.
- Lengyel György-Szántó Zoltán: A gazdasági élet szociológiája. Corvinus Egyetem „Digitális tananyag fejlesztése a szociológia mesterképzéshez”, 2005.
- Lenhardt Vilmos: Gazdasági rendszerek. HTA, 1982/83.
- XIII. Leó pápa: Rerum novarum kezdetű enciklikája. In: Tomka Miklós-Goják János (szerk.): Az Egyház társadalmi tanítása. SZIT, 1993.
- Losonczi Ágnes: Az életmód az időben, a tárgyakban és az értékrendben. Gondolat Kiadó, 1977.
- Magyar Katolikus Püspöki Konferencia: Boldogabb Családokért körlevél, SZIT, 1999.
- Makó-Csaba-Simonyi Ágnes: A munka és a párbeszéd új paradigmái. OFA, 2003.
- Mikl-Horke, Gertrude: Industrie und Arbeitssoziologie. R. Oldenburg Verlag, München/Wien, 1995.
- Muzslay István: Gazdaság és erkölcs. Márton Áron Kiadó, 1993.
- Némédi Dénes: Durkheim. Tudás és társadalom. Áron Kiadó, 1996.
- Nemes György: A munka az Egyházi Tanítótivatal megnyilatkozásaiban. In: Erkölcsteológiai tanulmányok 13 (szerk.: Tarjányi Zoltán). Jel Kiadó, 2012.
- Németh Gábor: A munka a német erkölcsteológiában. In: Tarjányi Zoltán (szerk.): Erkölcsteológiai tanulmányok 13 – A munka. Jel Kiadó, 2012.
- Papp Miklós: A munka és a hit egyeztetésének patrisztikus lépcsői. In: Erkölcsteológiai tanulmányok 13 (szerk.: Tarjányi Zoltán). Jel Kiadó, Budapest. 2012.
- Polányi Károly: A nagy átalakulás. Napvilág Kiadó, 2004.
- Platón: Az állam. Atlantisz Kiadó, 2007.
- Rahner, Karl-Vorgrimmer Herbert: Teológiai kasszótár. SZIT, Budapest. 1980.
- Samuelson, P.A.-Nordhaus W.D.: Közgazdaságtan I–III. KIK, 1993.
- Schumacher, Ernst F.: A kicsi a szép. Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1991.
- Sík Endre: Megközelítések a munka szociológiájához. BKEK-TI, 1999.
- Simonyi Ágnes: Munkaszociológia. SZIE egy. jegyzet, 1997.
- Szalai Erzsébet: Tőke-munka viszony és hatalmi szerkezet a magyarországi újkapitalizmusban. In: Társadalmi metszetek (szerk. Kovács Imre) Napvilág Kiadó, 2006.
- Székelly János: A könyvek könyve. Bevezetés a Biblia világába. SZIT, 2010.
- Tarjányi Zoltán: Erkölcsteológia II – Istennel való kapcsolatok érényei, PPKE HTK, 2009.
- Tarjányi Zoltán (szerk.): Erkölcsteológiai tanulmányok II. Jel Kiadó, 2003.
- Tarjányi Zoltán (szerk.): Erkölcsteológiai tanulmányok 13 – A munka. Jel Kiadó, 2012.
- Tilly, Chris-Tilly, Charles: Capitalist work and labor markets. In: Smelser, Neil J.-Swedberg, Richard (Ed.), 1994.
- Weber, Max: A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. Gondolat Kiadó, 1982.

Weber, Max: Gazdaságtörténet. Válogatott tanulmányok. Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1979.

Jegyzetek

- 1 Székely János: A könyvek könyve. Bevezetés a Biblia világába. SZIT, Budapest. 2010. 5. oldal
- 2 Beran Ferenc: Munka és munkanélküliség. In: Erkölcsoteológiai tanulmányok II. Jel Kiadó, Budapest. 2003. 5–23. oldal
- 3 Bolberitz Pál: Relatív és abszolút. Válogatott teológiai és filozófiai írások. Éghajlat Kiadó, Budapest. 2011. 74–76. oldal
- 4 Rahner, Karl-Vorgrimmer Herbert: Teológiai kisszótár. SZIT, Budapest. 1980. 513. oldal
- 5 Beran Ferenc id. mű 5–23. oldal
- 6 Gaudium et spes, 35.
- 7 Papp Miklós: A munka és a hit egyeztetésének patrisztikus lépcsői. In: Erkölcsoteológiai tanulmányok 13 (szerk.: Tarjányi Zoltán). Jel Kiadó, Budapest. 2012. 41–56. oldal
- 8 Platón: Az állam. Atlantis Kiadó, 2007. 421 d és 564 e
- 9 Arisztotelész: Politika. Gondolat Kiadó, 1994. 1258 b 38; 1278 a 20
- 10 Uo. 1334 a 15
- 11 Papp Miklós id. mű 41–65. oldal
- 12 Cicero: Az állam. Akadémiai Kiadó, 2007. 1,42
- 13 Papp Miklós id. mű 41–65. oldal
- 14 Tarjányi Zoltán: Erkölcsoteológia II – Istennel való kapcsolatok erőnyei, PPKE HTK, 2009. 106–112. oldal
- 15 Tarjányi Zoltán id. mű 106–112. oldal
- 16 Beran Ferenc id. mű 5–23. oldal
- 17 Weber, Max: A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. Gondolat Kiadó, 1982. 96. oldal
- 18 Anzenbacher, Arno: Keresztény társadalometika. SZIT, 2001. 41.
- 19 Beran Ferenc id. mű 5–23. oldal
- 20 Lenhardt Vilmos: Gazdasági rendszerek. HTA, 1982/83. 55. oldal
- 21 Anzenbacher, Arno id. mű 80. oldal
- 22 Nemes György: A munka az Egyház Tanítóhivatal megnyilatkozásaiban. In: Erkölcsoteológiai tanulmányok 13 (szerk.: Tarjányi Zoltán). Jel Kiadó, 2012. 159–178. oldal
- 23 XIII. Leó pápa: Rerum novarum 14. In: ETT 35.
- 24 Rerum novarum 7. In: ETT 32.
- 25 Gaudium et spes, 67.
- 26 Beran Ferenc id. mű 5–23. oldal
- 27 II. János Pál pápa: Laborem exercens, 56. In: ETT 388.
- 28 Laborem exercens 51. In: ETT 387.
- 29 Laborem exercens 27. In: ETT 378.
- 30 Beran Ferenc id. mű 5–23. oldal
- 31 A Katolikus Egyház Katekizmusának Kompendiuma 512. SZIT, 2007.
- 32 Laborem exercens 125.
- 33 Mikl-Horke, Gertrude: Industrie und Arbeitssoziologie. R. Oldenburg Verlag, München/Wien, 1995. 35–42. oldal
- 34 Sík Endre: Megközelítések a munka szociológiájához. BKE KTI, 1999. 7–12. oldal
- 35 Balogh Gábor-Kovács Martin: A gazdaság társadalmi dimenziói. Osiris Kiadó, 2001. 166–168 és 191–203. oldal
- 36 Tilly, Chris-Tilly, Charles: Capitalist work and labor markets. In: Smelser, Neil J.-Swedberg, Richard (Ed.), 1994. 290–291. oldal
- 37 Balogh Gábor-Kovács Martin id. mű 166–68 és 191–203. oldal
- 38 Bücher, Karl: A munkamegosztás típusai. In: Lengyel György-Szántó Zoltán (szerk.): A gazdasági élet szociológiája. Corvinus Egyetem, „Digitális tananyag fejlesztése a Szociológia Mesterképzéshez. 2005. 221–252. oldal
- 39 Némédi Dénes: Durkheim. Tudás és társadalom. Áron Kiadó, 1996. 70–82. oldal
- 40 Balogh Gábor-Kovács Martin id. mű 166–168 és 191–203. oldal
- 41 Kuczi Tibor: Munkásprés. A munka kikényszerítésének története az ipari forradalomtól napjainkig. L'Harmattan Kiadó, 2011. 9–29. oldal
- 42 Kuczi Tibor id. mű 48–64. oldal
- 43 Kuczi Tibor id. mű 240–283. oldal
- 44 Kolosi Tamás-Róbert Péter: A magyar társadalom szerkezeti átalakulásának és mobilitásának fő folyamatai a rendszerváltás óta. In: Társadalmi riport 2004. TÁRKI. 48–74. oldal
- 45 Szalai Erzsébet: Tőke-munka viszony és hatalmi szerkezet a magyarországi újkapitalizmusban. In: Társadalmi metszetek. (szerk. Kovács Imre) Napvilág Kiadó, 2006. 349–375. oldal
- 46 Samuelson, P.A.-Nordhaus W.D.: Közgazdaságtan I–III. KIK, 1993. 301–310 és 316–317. oldal
- 47 Balogh Gábor-Kovács Martin id. mű 169–171. oldal
- 48 Bánfalvy Csaba: A munkanélküliségről. Wesley Könyvek, 2002. 5. oldal
- 49 Sík Endre id. mű 98–106. oldal
- 50 Jahoda, Marie: Foglalkoztatás és munkanélküliség az 1980-as években. Szociológiai Figyelő 1991/1.sz. 5–31. oldal
- 51 Beran Ferenc id. mű 5–23. oldal
- 52 Jahoda, Marie: Employment and unemployment, a social-psychological analysis. Cambridge University Press, 1982. 39. oldal
- 53 Bánfalvy Csaba: A munkanélküliség szociálpszichológiája. Akadémiai Kiadó. PSZI-könyvek, 2003. 149–163. oldal
- 54 Bánfalvy Csaba id. mű 149–163. oldal
- 55 Muzsly István: Gazdaság és erkölcs. Márton Áron Kiadó, 1993. 134–152. oldal